

Михайло ГАУХМАН
**Брат і сестра:
самопрезентація провінційної молоді
під час Першої світової війни
(за матеріалами опублікованого архіву
луганської сім'ї Локотошів)¹**

Перша світова війна вплинула на повсякденний досвід мільйонів людей, але цей досвід залишився мало дослідженим через брак джерел, створених пересічними людьми². Наша стаття є спробою розповісти про особистий досвід пересічних людей – луганського офіцера Михайла Григоровича Локотоша (1890–1919 рр.), який воював на фронтах Першої світової війни, та його сестри Ольги (1892 р. народження, домашнє ім'я – Леся)³. Джерелом відомостей про двох молодих людей з Луганська, повітового міста Катеринославської губернії, є сімейний архів Локотошів, який опублікував їхній родич – Борис Миколайович Локотош (1930–2011 рр.), небіж Михайла Григоровича – під заголовком «Записки штабс-капітана: Документальна повість про майже забуту війну (1914–1918 рр.)»⁴. Наразі матеріали сімейного архіву зберігаються у фондах Музею історії та культури міста Луганська, а в експозиції музею зроблено окрему вітрину, присвячену Михайлові Локотошу⁵.

¹ Автор вдячний анонімним рецензентам часопису «Україна модерна» за цінні зауваження.

² Про значення джерел особового походження для вивчення повсякденного життя епохи кризь призму індивідуального досвіду мемуариста, див.: Коляструк Ольга, «Документи особового походження як джерела з історії повсякденності», *Український історичний журнал* (2008), № 2: 145–153.

³ У сучасній психології вік після завершення навчання вважається кризою вrostання в «дорослий світ», що є важливим і позитивним періодом життя, названим американською психологинею Гейл Шірі (Gail Sheehy) «блискучим початком»: «Наповнюючись енергією, перерісши рамки батьківської сім'ї та ще не набувши власної форми, ми намагаємося знайти свій шлях у цьому світі. Ми пристосовуємося до різноманітних моделей поведінки, відкидаючи одну за одною. Тепер ми не тільки собі доводимо власну здатність вписатись у більш велике суспільство, а й розуміємо, що саме нас випробовує» (Шихи Гейл, *Возрастні кризи. Ступені личностного роста*, пер. с англ. Санкт-Петербург, 1999, 50).

⁴ Локотош Борис, *Записки штабс-капітана: Документальна повість о почти забытой войне (1914–1918 гг.)* (Луганск, 1996. Кн. 1; Кн 2).

⁵ У липні 2014 р. будівля музею зазнала артилерійського обстрілу, внаслідок чого були частково пошкоджені приміщення другого поверху, в якому розміщена музейна експозиція, див., напр.: Разбомбили музей истории и культуры Луганска (фото): <http://informator.media/archives/11180>. Переглянуто 19.06.2016 р.

1. Сімейний архів Локотошів

Борис Локотош був історик, аматор, автор науково-популярної книжки з історії Луганська⁶. Вірогідно, саме через своє аматорство він вирішив надати публікації сімейного архіву белетризованого характеру, зробивши його доступним для сприйняття пересічного читача. По-перше, публікатор упорядкував матеріали за хронологією, розподіливши для цього щоденники дядька на кілька частин. По-друге, додав до опублікованих матеріалів уривки із «Моїх споминів» Алексея Брусілова⁷, монографії Андрея Зайончковського «Перша світова війна»⁸, навчальних посібників і хрестоматійних документів – виступів політичних лідерів і наказів військового командування, щоби пересічний читач розумів контекст тогочасних подій. По-третє, Б. Локотош наблизив двотомну публікацію до літературних творів, у заголовку дав своє ім'я, хоча він лише упорядник і коментатор, і змінив прізвище Локотош на «Сабов», як зазначено, «з етичних міркувань» [1: 3]⁹. Подібні зміни не знижують історичної цінності опублікованих матеріалів, але вимагають додаткових аналітичних зусиль задля «очищення» видання від «авторського внеску» публікатора.

У нашій попередній статті були розглянуті структура опублікованого сімейного архіву та змістовні особливості різних його частин: шести щоденників Локотоша, листування між братами і старшою сестрою (особливо між Михайлом і Ольгою), листування між представниками сім'ї Локотошів та їхніми друзями, різні документи членів сім'ї та світліни, зроблені на фронті Михайлом¹⁰. Наразі зосередимося на змістовних шарах цього архіву.

I. Побутовий шар. У щоденниках Михайла Локотоша і листуванні членів сім'ї висвітлений домашній побут напівінтелігентних мешканців повітового міста Луганська, умови фронтового життя Михайла та довоєнного перебування в Харкові, де він навчався у ветеринарному інституті: видатки, одяг, посилки на фронт, «квартирне питання» (після повені березня 1917 р., про що йтиметься далі) тощо.

II. Подієвий шар. Щоденники Локотоша насичені описом подій на фронті. Сімейне листування не багате на події, але в листах Ольги до Михайла йдеться про дипломатичні та фронтові новини, а також є відомості про дві важливі події, які відбулись у Луганську – страйк липня 1916 р. і повінь березня 1917 р., яка

⁶ Локотош Борис, *Очерки истории Луганска* (Луганск, 1994).

⁷ Останнє відоме нам перевидання мемуарів: Брусілов Алексей, *Мои воспоминания* (Минск, 2003).

⁸ Останнє відоме нам перевидання праці: Зайончковский Андрей, *Первая мировая война* (Санкт-Петербург, 2002).

⁹ Тут і далі наводитимемо посилання на обидві книжки «Записок штабсь-капитана» для зручності в такий спосіб: [1: x] – покликання на першу книгу, де x – номер сторінки; [2: x] – покликання на другу книгу.

¹⁰ Див.: Гаухман Михайло, «Опублікований сімейний архів Локотошів: джерелознавча характеристика», в: *Історичні записки: збірник наукових праць*, Випуск 35 (Луганськ, 2012): 39–44: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/1stz_2012_35_8.pdf. Переглянуто 19.06.2016 р.

змила будинок Локотошів у нижньому Кам'яному Броді – старій частині міста обабіч річки Лугань. У листі від 9 липня 1916 р. описані події страйку [2: 83]:

Натовп [робітників. – М. Г.] оточений кільцем кінної поліції, всі старші чини тут; тут і військовий начальник, і губернатор, який приїхав. Магазини, наче перед грозою, забили дошками, спустили жалюзі. Місто завмерло в передсмертній тривозі. Губернатор запропонував робітникам зібратися на майдані, обрати делегатів і викласти свої вимоги. Натовп порідшав, магазини зашуміли, і знову життя закипіло. Поки відносно тихо. Гартман [завод Гартмана, що під час війни випускав боеприпаси. – М. Г.] стоїть. Патронний [завод. – М. Г.] працює. Робітниці [Луганського патронного заводу. – М. Г.] вирішили стати до праці з умовою, щоби до суботи їхні вимоги були задоволені. Бач, які справи? Баби застрайкували, і чоловіки змушені були підпорядкуватися їм.

У цих повідомленнях поєднані констатація чільної ролі робітниць Патронного заводу на початку страйку на підприємстві 6 липня, опис виходу страйкарів із заводу Гартмана на центральні вулиці та оточення мітингарів кінною поліцією, що сталися 8 липня, приїзд до міста Катеринославського губернатора для вирішення проблем і припинення страйку¹¹. Цінність опису страйку від Ольги Локотош полягає в створенні нариса суспільної атмосфери тих днів і приблизному датуванні часу прибуття губернатора, оскільки в матеріялах із Державного архіву Луганської області теж не наведена точна дата, але орієнтовно йдеться про час, дещо пізніший на кілька днів, ніж день відправлення листа Ольги¹². Отже, приблизне датування за згаданим листом є більш достовірним.

Луганська повінь березня 1917 р. не описана в листах Ольги, тільки наслідки від повені, яка позбавила сім'ю власної оселі, а Локотошам довелося шукати житло та звертатися за компенсацією до адміністрації Патронного заводу, на якому працював один із братів – Сергій [2: 102–104]. Вірогідно, повінь була описана в якомусь попередньому листі Ольги, який не зберігся. А ця повінь справді була стихійним лихом, бо вода залила територію заводів і поблизу правого (спадистого) берега Лугані досягла висоти людини середнього зросту¹³.

III. Літературний шар. Дорослі брати і сестра Локотоші вправно володіли літературною російською мовою, особливо Михайло й Ольга, були схильні до красного письменства. У мовленні Михайла, Сергія, Павла й Ольги пере-

¹¹ Події початку липня 1916 року викладені в архівних документах і матеріялах (пізніших споминах учасників подій): Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), Ф. П–2 (Іспарт), Оп. 1, Спр. 127, Арк. 25–26, 45–46; Там само, Спр. 299, Арк. 12–22; Там само, Спр. 307, Арк. 61–65.

¹² ДАЛО, Ф. П–2 (Іспарт), Оп. 1, Спр. 299, Арк. 23; Там само, Спр. 307, Арк. 65.

¹³ Див.: Маркевич Анна, *Історія участка Цупова* (23.07.2012 г.): <http://paralel-media.com.ua/r49687.html>.- Переглянуто 19.06.2016 р.

На двоповерховому будинку Булацеля (на ділянці Цупова), в якому на початку ХХ ст. мешкав директор заводу Гартмана Казимир Хржановський, розміщувався металевий знак максимального рівня води. Однак через реконструкцію будинку в останні роки і воєнні дії 2014 р. цей знак міг не зберегтися.

важають короткі фрази, які не мають «книжного» характеру та майже не відрізняються від сучасної побутової російської мови.

«Літературність» інтелігентної молоді часів російського «срібного віку» відбилась у вірші Ольги, єдиному в опублікованому архіві. Вона написала цей твір навесні 1916 р. та надіслала братові разом зі світлиною, на якій дівчина знялася на тлі бузку. Цей вірш написаний у дусі російської поезії «срібного віку» початку ХХ ст. [2: 68]:

Табл. 1. Вірш Ольги Локотош

Оригінал	Переклад ¹⁴
Я хочу, чтобы вы сохранили В вашей памяти солнечный день, Сад заросший, скамейку, каштаны, За скамейкой в цветах всю сирень. И в сирени меня в белом платье, С беззаветной улыбкой лица. Пусть вам кажется, будто в сирени Улыбаюсь я вам без конца... И когда меня больше не будет, Приходите в заросший мой сад. В нём сирень будет цвести, как и ныне, – Вы невольно взглянете назад. И, как раньше, в цветущей сирени В белом платье мелькну я в кустах. Вам печальной покажется только Лишь улыбка на бледных устах. Но над этим грустить вам не надо: В жизни вечного нет ничего, Смерть приходит, как зло иль награда, И в пути не минёт никого!	Я хочу, щоб Ви зберегли В пам'яті Вашій сонячний день, Сад зарослий, лавку, каштани, За лавкою в квітах – увесь бузок, І в бузку мене в білій сукні, Із беззавітною усмішкою на обличчі. Нехай Вам здається, начебто в бузку Усміхаюсь я Вам нескінченно... І коли мене більше не буде, Приходьте до мого зарослого садку. В ньому бузок буде квітнути, як і нині, – Ви мимоволі поглянете назад. І, як раніше, в квітучому бузку В білій сукні я спалахну в куцах. Вам печальною здається Хіба що усмішка на блідих устах. Але про це не варто сумувати: У житті немає нічого вічного, Смерть приходиться, як зло чи нагорода, І на своєму шляху не обмине нікого!

Автору статті здається, що на вірші позначився вплив поезії Александра Блока. Тут бачимо й «лицарський» тон часів його молодості¹⁵, і прикметні образи («біла сукня»¹⁶), і рокові настрої про неминучість смер-

¹⁴ Переклад наш. – М. Г.

¹⁵ Лицарство «Віршів про прекрасну даму» було згодом дуже критично, зате влучно, охарактеризовано Борисом Пастернаком: «Усякчас чергуються хибні глибокодумність та багатозначущість з прикладами швидкої влучності та невідповідної спостережливості» (Пастернак Борис, «К характеристике Блока», в: *Его же. Об искусстве. «Охранная грамота» и заметки о художественном творчестве* (Москва, 1990), 288.

Певна річ, поєднання «глибокодумності й багатозначущості» із «влучністю та спостережливостю» здійснювало магічний вплив на читача та могло вплинути на графоманів-наслідувачів. Як бачимо, вірш Ольги теж є і «хибно глибокодумним», і «швидко влучним».

¹⁶ Див. любовний вірш Блока, пронизаний фаталістичними настроями: «Мы встречались с тобой на закате. / Ты веслом рассекала залив. / Я любил твое белое платье, / Утонченность мечты разлюбив. <...> Ни тоски, ни любви, ни обиды, / Всё померкло, прошло, отошло. / Белый стан, голоса панихиды / И твое золотое весло» (1902 р.).

ти¹⁷, і сюжет – вірш про світліну¹⁸. Власне, для нас не принципово, які поети і які поезії вплинули на Ольгу. Важливий сам факт наявності впливу тогочасної поезії на провінційну молодь. Сім'я Локотосів була «літературною» настільки, наскільки «літературною» була сама епоха. Звідси, на наш погляд, випливає необхідність звертатися до літературних творів початку ХХ ст., щоби зрозуміти, як Перша світова війна відобразилася у повсякденному житті освічених – надто «літературних» – підданих імперії Романових.

IV. Психологічний шар. Михайло у своїх щоденниках та Ольга у листах до Михайла вдавалися до описів власних міркувань і психологічних станів. Сестра викладала братові свої сни. Саме до цих висловлювань ми будемо звертатися найбільше для висвітлення становлення та представлення особистостей брата і сестри Локотосів. Інші виділені шари змісту цікавитимуть нас тою мірою, якою вони дозволяють пояснити «душевне життя» Михайла й Ольги – самопрезентації цих двох молодих людей.

2. Методологічні нотатки

Для визначення самопрезентацій Михайла й Ольги Локотосів, зафіксованих у «психологічному шарі» текстів сімейного архіву, пропонуємо звернутися до кількох теорій, концепцій, дискурсів або проблемних ситуацій, які набудуть прикладного характеру для аналізу текстів наших героїв: 1) теорія повсякденності та проблема виходу за межі повсякденності; 2) «патріархатне письмо» (за Володимиром Ващенком); 3) ситуація літературного осмислення Першої світової війни (за Константіном Паустовським і Борисом Пастернаком); 4) концепція «точки зору» Бориса Успенського; 5) теорія постфрейдизму (відповідно до її методологічного застосування в працях Ірини Паперно).

Теорія повсякденності є широким поняттям¹⁹. У сучасній соціології популярна теорія фрейдів Ірвінга Гофмана. Фрейми – це усталені структури по-

¹⁷ Див., напр., драматичний початок вірша Блока «Про смерть»: «Всё чаще я по городу брожу. / Всё чаще вижу смерть – и улыбаюсь / Улыбкой рассудительной. Ну, что же? / Так я хочу. Так свойственно мне знать, / Что и ко мне придет она в свой час» (1907 р.); або іронічне закінчення вірша «Сухозлітний ягол»: «Ломайтесь, тайте и умрите, / Созданья хрупкие мечты, / Под ярким пламенем событий, / Под гул житейской суесть! // Так! Погибайте! Что в вас толку? / Пускай лишь раз, бывлым дыша, / О вас поплачет втихомолку / Шалунья девочка – душа...» (1909 р.).

¹⁸ Див. вірш Блока про світліну як носія пам'яті: «О доблестях, о подвигах, о славе / Я забывал на горестной земле, / Когда твое лицо в простой оправе / Перед мной сияло на столе. <...> Уж не мечтают о нежности, о славе, / Все миновалось, молодость прошла! / Твое лицо в его простой оправе / Своей рукой убрал я со стола» (1908 р.). Причому світліна Ольги насправді мала відволікати військовика-Михайла «от доблестей, от подвигов, от славы».

¹⁹ Див., напр., колективну працю Інституту історії України НАН України з історії повсякденного життя Радянської України періоду непу. В цьому виданні аналіз методологічних підходів дослідження повсякденності здійснила Ольга Коляструк, а огляд історії дослідження повсякденності – Володимир Головко: Коляструк Ольга, «Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя», в: *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): колективна монографія*, відп. ред. С. В. Кульчицький. В 2 ч. Ч. 1 (Київ, 2009), 8–35; Головко Володимир, «Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки», в: *Там само*, 47–62.

вськденної ситуації, які містять набір ритуалізованих дій, а також структури розуміння цієї ситуації²⁰. Теорія фреймів добре пояснює поведінку в певних ситуаціях і ролях. Зокрема, Михайло Локотош на сторінках своїх щоденників «вростає» у ситуацію військовика, а Ольга Локотош на сторінках своїх листів – грає роль старшої сестри, яка замінює (або доповнює) матір для молодших членів сім'ї.

Аналізуючи далі тексти, побачимо, що «криза 25 років», себто перехід Михайла й Ольги до дорослого життя, та навколишні воєнно-революційні події призводили до неможливості «автоматичного» перенесення фреймів на себе або взагалі до «деформації» фреймів – неадекватності повсякденних практик змінним обставинам соціальної реальності. Наприклад, Михайло на війні, як буде показано далі, став офіцером і дворянином, але настав 1917 р., коли військові сили розвалювалися, а дворянські привілеї стали непотрібними. А Ользі довелося нести на своїх плечах сімейні негаразди, що внеможливило початок власної кар'єри та (про що не йдеться в її листах, але виразно проглядається) власного сімейного життя.

Буденні дії не передбачають осмислення власної мети, яка лежить за межами дії²¹. Однак вихід за межі повсякденності – чи то під час індивідуального переходу з віку у вік, чи під час колективного переходу з епохи в епоху – потребує нових смислів для нових дій. Неминучий пошук «сенсу життя» в плінній соціальній реальності спричинив намагання брата і сестри знайти себе у власній великій сім'ї – у традиційних гендерних ролях, які для них, особливо для Михайла, конструював «патріархатний дискурс».

«Патріархатний дискурс» визначив у психологізованій біографістиці Володимир Ващенко – автор монографій, присвячених біопсихоісторіографії Михайла Грушевського – виявленню психологічних нахилів і методологічних принципів великого історика²². Відповідні висловлювання Грушевського наявні в багатьох дискурсах, зображених у його різноманітних текстах – від інтимних щоденників і приватних листів до історичних монографій і публіцистичних статей²³. У своїх книжках Ващенко постає більшою мірою істориком-філософом, ніж істориком-літератором, схильним не до відтворення

²⁰ Популярний виклад теорії фреймів див.: Вахштайн Виктор, *Дело о повседневности. Социология в судебных прецедентах* (Москва–Санкт-Петербург, 2014), 41–43.

²¹ Позиція Макса Вебера полягає в тому, що смисл дії перебуває поза цією дією, бо «світ буття» відокремлений від «світу цінностей»: Вахштайн, *Дело о повседневности. Социология в судебных прецедентах*, 30–32; Норберт Еліас протиставляв сферу нерелекторних думок, належних до повсякденного життя, і рефлексію, що виходить за межі повсякденності: Головки, *Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки*, 51.

²² Див. нашу статтю про оригінальні – з позицій сучасної української історіографії – методологічні підходи Володимира Ващенко: Гаухман Михайло, «“Грушевськіана” Володимира Ващенко: методологічні медитації», *Бахмутський шлях*, № 3–4, (Луганськ, 2013): 97–106.

²³ Ващенко Володимир, *Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського)* (Дніпропетровськ, 2002); Його ж, *Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний простір історіописання М. Грушевського* (Дніпропетровськ, 2007).

життєвого світу свого видатного персонажа, а до аналізу уявлень Михайла Сергійовича – аби дізнатися про героя більше і глибше, ніж міг досягнути себе він сам, попри свою невгамовну схильність до самопізнання. Соціальне зростання М. Грушевського історик описав через «патріярхатний дискурс» – поле конструювання маскулінності. Саме в ньому відбувався перехід від досягнення традиційної ролі батька, Патріярха, яка належала Сергію Грушевському, – до набуття цієї ролі самим Михайлом Грушевським. До того ж роль «батька сімейства» була для Михайла Сергійовича тотожна ролі «отця нації»²⁴.

Поняття «патріярх» зазвичай виводиться з поняття «патріярхат», яке традиційно розуміють як систему влади чоловіків над жінками²⁵. Похідне поняття «патріярхатний дискурс» (або «патріярхатне письмо», якщо йдеться про процес творення текстів) означає систему соціальних відносин, спрямованих на встановлення влади чоловічого роду²⁶. Однак традиційне розуміння, на наш погляд, є занадто вузьким, оскільки патріярх – згадаємо біблійних Авраама, Ісаака та Іакова – має владу над обставинами життя загалом, а не тільки над своїми жінками та дітьми.

Отже, патріярхат є не тільки системою влади над людьми навколо, пов'язаних із патріярхом соціальними зв'язками, а більшою мірою – владою патріярха над самим собою. Так, біблійні патріярхи неодноразово кидали виклик долі, створюючи перемогами нову традицію – і набуваючи значення суб'єктів історії. Саме із цих концептуальних позицій ми будемо визначати творення ролей батька в текстах Михайла й Ольги Локотосів.

«Патріярхатний дискурс» поставав у «літературних вправах» брата і сестри. Йдеться не буквально про красне письменство, а про вихід за межі деформованої повсякденності у пошуках сенсу за допомогою писання текстів. Ця особиста ситуація Михайла й Ольги не була унікальною, а становила проєкцію загальної проблеми осмислення війни у вигляді потоку різноманітних текстів, які друкували на сторінках тогочасної преси. Перша світова війна покликала до життя силу-силенну репортажів та щоденників про фронтове життя, які намагалися організувати своєрідний «великий текст» про Велику війну. Майже сорок років по війні цю «літературну ситуацію» описав одноліток Михайла Локотоса – Борис Пастернак з вуст критично налаштованого військового лікаря Юрія Живаго:

Тепер фронт переповнений кореспондентами та журналістами. Записують «спостереження», висловлювання (*изречения*) народної мудрости, обходять поранених, будують нову теорію народної душі. Це своєрідний новий Даль, так само вигаданий, лінгвістична графоманія словесного нетримання. Це один тип. А є ще інший. Урив-

²⁴ Ващенко, *Неврасенія*, 324–336.

²⁵ Кісь Оксана, «Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології», *Український історичний журнал*, 2 (2012): 167.

²⁶ Альчук Марія, «Гендерна комунікація: проблеми і перспективи», *Вісник Львівського університету. Філософські науки*, вип. 9, (2006): 50.

часте мовлення, «штрихи та сценки», скептицизм, мізантропія. Наприклад, в одного (я сам читав) такі сентенції: «Сірий день, як учора. Зранку дощ, сльота. Дивлюсь у вікно на дорогу. Нею нескінченною вервицею тягнуться полонені. Везуть поранених. Стріляє гармата. Знову стріляє, сьогодні, як учора, завтра, як сьогодні, і так щодня і щогодини...». Ти подумай лишень, наскільки проникливо та дотепно! Однак чому він ображається на гармату? Яка дивна претензія вимагати від гармати різноманіття! Чому замість гармати краще не дивується він самому собі, що день у день стріляє переліками, комами та фразами? Чому не припинить стрільби журнальною людяністю, квапливою, наче стрибки блохи? Як він не розуміє, що це він, а не гармата, має бути новим і не повторюватися, що з блокнотного накопичення великої кількості безглуздя ніколи не може виявитися зміст, що фактів немає, допоки людина не вклала в них чогось свого, якоїсь частки вільного людського генія, якоїсь казки²⁷.

Боріс Пастернак доволі суворо охарактеризував два типи оповідей про війну. Напевно, перший тип – знаменита книжка Софії Федорченко «Народ на війні», початкова частина якої є зафіксованими враженнями «народу», основаними на солдатських розмовах, що їх мала змогу «підслухати» авторка – сестра милосердя. Ми вважаємо, що саме Федорченко була названа «своєрідним новим Далем», бо в її книжці уривчасті висловлювання представників простонароддя наведені в позірно «народному дусі»²⁸. Другий тип – емоційні описи воєнних дій, наповнені сентиментально-нарцисичною «журнальною людяністю», які публікували в тогочасних газетах і журналах. Однак завважимо, що наведені класифікації та критичні оцінки Пастернака вимагають аналітичної перевірки, що виходить за рамки нашої статті.

Звідки виник соціальний попит на подібні тексти? Припускаємо, що «срібний вік» російської літератури зумовив поширення схильності до «літературних вправ». Мабуть, сучасники ждали у своїх текстах (чи своїми текстами) надати війні сенсу, щоб утекти від постійної тривоги за непотрібне сьогоднішня. Нестача творчості, гіперкритично затаврована романним доктором Живаго, була виявом порожнечі наявного буття, що про неї голосно волали одноманітні та багатослівні тексти сучасників Великої війни.

Якою ж була функція численних текстів про події Світової війни? Ключем до розуміння може бути спомин Константина Паустовського про настрої російської інтелігентної молоді, до якої належав майбутній письменник:

Війна 1914 року не заволоділа свідомістю так, остаточно, як усе, що сталося після неї. У тогочасній Росії існувало життя, що плинуло повз війну. Авдиторії Політехнічного музею були по вінця заповнені публікою, коли виступали футуристи або Ігор Се-

²⁷ Пастернак Борис, Доктор Живаго, кн. 1, ч. 4, гл. 12, в: Его же. *Собрание сочинений: в 5 т.* (Москва, 1990), т. III, 122–123; або: <http://www.vchi.net/pasternak/04.html>. Переглянуто 19.06.2016 р.

²⁸ Див. першу частину цієї відомої книжки про Першу світову війну: Федорченко Софья, *Народ на войне* (Москва, 1990), 24–83: http://belousenko.com/books/memoirs/fedorchenko_narod_na_vojne.htm. Переглянуто 19.06.2016 р.

верянін. Рабіндранат Тагор полонив уми. Художній театр у жорстоких муках шукав нового Гамлета. У Москві продовжувалися літературні «середни» в будинку письменника Телешова, але письменники й на цих «середках» мало говорили про війну. Релігійна філософія, богошукання (*богоискательство*), символізм, заклик до відродження еллінської філософії – все це існувало разом із передовою революційною думкою та намагалося заволодіти свідомістю²⁹.

Якщо інтелігентні люди й надалі переймалися або питаннями культурного життя, як в оточенні Паустовського, або революційною боротьбою, про що теж згадує мемуарист, значить, війна не стала «тотальною» для масової свідомості³⁰. Отже, війну потрібно було *у-свідомити*, тобто *у-вести* до свідомості. А для введення Великої війни до свідомості інтелігенції ця війна мала бути осмисленою шляхом створення «тексту про війну». Звідси виходили два шляхи «белетризації» війни: або осмислити її в дусі народницького розуміння, як це зробила Федорченко; або побачити війну крізь призму романтичної та реалістичної літератури ХІХ ст., коли «низькі» чи «повсякденні» виміри життя здобували літературну форму, як робили газетно-журнальні кореспонденти. У такий спосіб красне письменство дозволяло зробити воєнну реальність зрозумілою тим, для кого література і була справжнім життям³¹. Інакше кажучи,

²⁹ Паустовский Константин, Повесть о жизни, кн. 2, в: *Его же, Собрание сочинений: в 9 т.* (Москва, 1982), т. IV, 291; або: <http://www.lib.ru/PROZA/PAUSTOWSKIJ/lifebook2.txt>. Переглянуто 19.06.2016 р. Цей розділ книжки, з якого наведено цитату, має промовисту назву «Повз війну» (*Мимо войны*).

³⁰ Слова Паустовського, певна річ, не вказують на байдужість громадськості до війни. Як висловився один із персонажів Алексея Толстого, редактор ліберального журналу, щодо настроїв перших тижнів війни: «...Війна надзвичайно популярна в суспільстві. В Москві її оголосили другою вітчизняною... Государя зустріли в Москві майже гаряче. Мобілізація серед простого населення триває так, як цього не міг і не мав очікувати...» (Толстой Алексей, *Хождение по мукам*, кн. 1, в: *Его же, Собрание сочинений: в 10 т.* (Москва, 1959), т. V, 128; або: http://az.lib.ru/t/tolstoj_a_n/text_0200.shtml. Переглянуто 19.06.2016 р.).

³¹ Принагідно процитуємо пояснення одного тогочасного офіцера власної потреби в написанні фронтового щоденника – своєрідного літературного компасу для орієнтації в плінні подій і часу, коли людина перебуває в ситуації «на війні»:

«Я вирішив писати щоденник, хоча знаю й розумію, що писання щоденника – привілей бовдура або великої людини. Першому це потрібно для того, щоби перед самим собою похвалитися, а другому це здається необхідним для блага людства. Але я ніколи не вважав себе великим і, зізнаюся, не вважав себе дурнем. Проте відтоді, як життя викинуло мене з колії, воно здається мені настільки цікавим, незвичайним, що не говорити про нього я не можу. Бо я на війні. До того ж справжнє значення цього слова усвідомлюєш тільки тут. Ми призвичаїлися з уявленням про минуле уявляти себе та ті особливості переживань, які пов'язані з ним. [...] Зрозуміло, що роблять на балу, на ринку, у рулетці й т. под., але незрозуміло, що роблять на війні. Бо ти, якщо казати правду, ніколи не знаєш сьогодні, що робитимеш завтра. До речі, цікаво відзначити, що тут, на війні, ми загалом не ведемо відліку днів. “А який зараз день?” – це звичайне питання, з яким ми звертаємося один до одного на війні. Про дні дізнаємося за наказами та реляціями, які виписуються, а без цього жодному не спадає на думку перейматися цим питанням [курсив наш. – М. Г.]» (Гольдштейн-Гедымин Э., «Отрывки из дневника офицера», *Солнце России* (1915), № 12 (Март): 1).

література допомагала творити «фрейм війни» для цивільних осіб, які самі хоч не сиділи в окопах, але не могли подумки бути осторонь війни.

Щоденники Локотоша не належать, якщо звернемося до «класифікації доктора Живаго», ані до творів типу «народу на війні», ані до сентиментальних репортажів другого типу хоча би тому, що вони не призначалися для друку³². Певна річ, його дописи наближені до другого типу, але вони позбавлені емоційних сплесків, що, напевно, зробило би їх нецікавими для сучасників, якби артилерист мав змогу та бажання опублікувати свої щоденники під час Великої війни.

Для аналізу психологічного шару архіву Локотошів – его-нарративних фрагментів текстів Михайла й Ольги – потрібні методології, які використовують для аналізу художніх текстів. У монографії Бориса Успенського «Поетика композиції» розроблена методика аналізу «точки зору» як основи текстуальної структури в літературних творах³³. Він визначив чотири плани «точки зору»: 1. план ідеології – позиція оцінки ситуації з боку персонажа або оповідача; 2. план фразеології – мова персонажа чи персонажів або авторське мовлення; 3. план просторово-часової характеристики; 4. план психології – суб'єктивний або об'єктивний виклад³⁴. Розгляд цих планів дозволить проаналізувати щоденникові «сповіді» Михайла і сновидіння Ольги, описані в листах до брата.

Для аналізу сновидінь вдамося до постфрейдистської методики американської історикіні Ірини Паперно. Вона досліджувала сни про сталінський терор, розглядаючи сновидіння, описані в щоденниках, як художній текст. Замість фрейдистського виявлення прихованих бажань та сексуальної символіки, постфрейдисти зважають на історичні деталі, які набувають значення символів для сновидців. Паперно вивчала сновидіння періоду сталінізму, коли масовий терор репресував свідомість, подібно до того, як фрейдівське Супер-Его репресувало Его, витискаючи бажання в несвідоме Ід³⁵. Якщо не йдеться про терор, як у ситуації з Ольгою Локотош, то доречно припустити, що в сновидіннях «оприявнювалися» страхи та бажання, пов'язані зі старшим братом і розподілом сімейних ролей, які зі свідомости дівчини «витісняла» складна буденність з її вимогами.

³² Напевно, ведення інтимних щоденників у тогочасній Росії було поширеним явищем, що у воєнні роки спричинило появу фронтових щоденників. Зокрема, один із епізодичних персонажів «Тихого Дону» впродовж 1914 р. вів щоденник, в якому до війни йшлося про особисті переживання офіцера, а в перші місяці війни – описувалися військові дії (Див.: Шолохов Михайл, Тихий Дон, кн. 1, ч. 3, гл. 11, в: Его же, *Собрание сочинений: в 8 т.* (Москва, 1956), т. II, 310–324; або: <http://www.lib.ru/PROZA/SHOLOHOW/tihijdon12.txt>. Переглянуто 19.06.2016 р.).

³³ Успенский Борис, *Поэтика композиции* (Санкт-Петербург, 2000), 13–16.

³⁴ Див.: Там само, 22–23, 36–37, 100, 138–139.

³⁵ Паперно Ирина, «Сны террора (сон как источник для истории сталинизма)», в: *Новое литературное обозрение* (2002), № 116(4): <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/116/p18.html>. Переглянуто 19.06.2016 р.

3. Брат і сестра

Для вивчення самопрезентації Михайла й Ольги як носіїв певних соціальних ролей у сім'ї Локотошів звернемося до кількох «кейсів» – «малих текстів» з їхніх еґо-документів у хронологічному порядку появи. Спершу зупинимося на представленні міжетнічних відносин³⁶ у щоденниках Михайла. Відразу після початку війни, у серпні 1914 р., Восьму армію під командуванням генерала Алексея Брусілова, в якій артилеристом служив Локотош, спрямували на Південно-Західний фронт, ареною якого були західноукраїнські землі – Галичина та Буковина. Війська Восьмої армії в перші ж дні боїв форсували Збруч і розпочали наступ на Львів та Чернівці. Галичина офіційно була оголошена «російською землею», але для Михайла її «російськість» не була однозначною через розмаїтість «українського», хай і в провінційному розумінні. У березні 1915 р. він занотував у щоденнику:

Спостереження про мешканців тутешнього краю. Командувач назвав їх «росіянами» (*«русскими»*), але у селах та містечках тут більшість називає себе «русинами»³⁷. Особливо ж підкреслюють, що вони не австрійці, а русини, полонені неприятельські солдати з мобілізованих Францом Йосифом у Галиції. У гірських селищах у Карпатах розрізняють також «бойків» і «гуцулів». У містах, та і в містечках теж, більшість населення поляки, русинів менше, є також чимало німців та угорців. Мова русинів схожа із нашою українською-малоросійською, але з надмірним польським акцентом. Коли говорять швидко, мені складно зрозуміти [2: 4].

Знайомство з населенням Галичини, яке складно було назвати «російським», тобто близьким до «великоросів», змусило Михайла замислитися над власною етнічністю і вказати на свою українськість/малоросійськість. А місцеві «русини» були подібні до українців/малоросів. Відтак для наратора українці/малороси були, кажучи сучасною мовою, російськими українцями. Подвійність етноніма «українці/малороси», що впливала з відповідної подвійної назви

³⁶ Перша світова війна була періодом стрімкої «націоналізації» Східної Європи ще до революцій 1917 р. Переміщення великих мас військового та цивільного населення, підозри в нелояльності тих чи інших етнічних груп і депортація їхніх представників, створення «національних» таборів військовополонених, боротьба із «німецьким засиллям» у Росії тощо – сприяли масовому націстворенню та не менш масовій ксенофобії. Постановку проблеми про значення Великої війни для націоналізації Російської імперії див.: Хаген фон Марк, «Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині ХХ ст.», пер. з англ., *Український історичний журнал*, № 1, (1998): 124–125.

³⁷ Австрійські українці («русини») в Російській імперії, за рішенням Міністерства внутрішніх справ від 14 серпня 1914 р., не підлягали депортації, тобто офіційно вважалися за «своїх»: Лор Эрик, *Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны*, пер. с англ. В. Макарова (Москва, 2012), 186.

Як у той час дописував Михайло Локотош про ставлення російських військовиків до цивільного населення Галичини: «З русинами в нас і без того стосунки пристойні, ну а з поляками намагаємося бути ввічливими» (2 вересня 1914 р.) [1: 54].

«української-малоросійської» мови, виявляло знайомство Локотоша з «українським питанням», оскільки в мові української громадськості «націоналістичне» слово *українець* замінило «імперське» слово *малорос*. Однак поділ української спільноти на «українців/малоросів», «русинів», «бойків» та «гуцулів» і живання слова «малорос» вказували на незалученість Михайла до «українського проєкту», що його засадничим принципом є соборність української нації.

Прикметно, що в процитованому фрагменті не згадані, на відміну від поляків, євреї. Вірогідно, на той момент вони або стали біженцями із цих місць, або були «викреслені» через свою чужорідність щодо «аборигенів»³⁸. Однак до питання про етнонаціональну ідентичність Михайла ми повернемося далі, коли йтиметься про революційні події 1917–1918 рр. Ця ідентичність була пов'язана із самопрезентацією Локотоша як російського військовика, що неможливило вибір «неофіційної» української тожсамости.

Другим питанням буде осмислення ролі «патріярха» на прикладі Ніколая II. Від початку 1915 р. тривало просування російських військ у Передкарпатті, а в квітні – на позиції прибув сам Ніколай II – для нагородження бійців, серед яких був і «наш герой», георгіївськими хрестами:

Цар тепло всіх нас привітав і нагородив хрестами. В багатьох були сльози на очах, – занотував Михайло Локотош. – Я ж запам'ятав його якісь потьмянілі очі та якийсь невійськовий вигляд. Але всього враження паперу не довіриш. Великий князь Нік[олай] Нік[олаєвіч] справляв враження справжнього воїна. Війська завзято кричали «Ура!» [2: 5].

Патріярх Батьківщини, Цар-Імператор, не виглядав як справжній Патріярх. До речі, неприйняття імператора як головнокомандувача було досить поширене серед російської громадськості³⁹. Припускаємо, що враження від протиріччя між реальною постаттю Ніколая II та невиконанням ним ролі Патріярха, з якою вдало справлявся дядя імператора – Ніколай Ніколаєвіч – головнокомандувач упродовж 1914–1915 років, і було тим враженням, що Михайло не міг «довірити паперу».

Михайло Локотош не був самотнім у своєму сприйнятті Ніколая II – як «неправильного», хоч і «свого» імператора – «царя», але зовсім не «батьошку». Порівняємо його опис із одним мемуарним та одним літературним. Ще один мемуарний опис відвідування імператором російських військ у передгір'ї Кар-

³⁸ Про антисемітизм російського військового командування, погроми та депортацію євреїв прифронтової зони див.: Лор, *Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны*, 162–167, 172–174.

У записях Михайла Локотоша 1914 р. йдеться про насильство військовиків над євреями або загрозу насильства: «Євреїв наказано не чіпати. Особливо це стосується наших козаків» (2 вересня 1914 р.) [1: 54]; «Солдати тягнули за собою дівчину – родичку наших господарів-євреїв. Ми відбили» (8 листопада 1914 р.) [1: 82].

³⁹ Репников Александр, «[Рец. на:] Колоницкий Б. “Трагическая эротика”: Образы императорской семьи в годы Первой мировой. Москва, 2010», *Ab Imperio*, № 1 (2012): 483–484.

пат, у квітні 1915 р., зробив командир Михайла – генерал Алексій Брусілов. Спершу Ніколай II у Самборі нагородив 16-й «залізний» стрілецький полк: «Як і завжди, цар був безпорадний, що ж йому цього разу робити; великий князь Ніколай Ніколаєвіч допоміг, сказавши, що йому потрібно пожалувати всій роті георгіївські хрести, що він і виконав»⁴⁰. Саме цю подію й описав у щоденнику Локотош. А далі Ніколай II провів урочистий огляд 3-го Кавказького армійського корпусу в сусідньому Хирові:

Позаяк верхових коней не було наказано приготувати, то імператор почав обходити війська пішки, але за умови обходу військ його мало хто мав змогу побачити, і великий князь Ніколай Ніколаєвіч наполіг, щоби цар, стоячи в автівці, об'їжджав війська та вітався з ними. Варто зауважити, що цар не вмів звертатися до військ, говорити з ними. Він і тут, як завжди, був безпорадним та не знаходив слів, які змогли б прилучити до нього душі людські й підняти дух. Він був поблажливим, намагався виконати свої обов'язки верховного вождя армії, але треба визнати, що це вдавалося йому погано, попри те, що тоді слово «цар» мало ще магічний вплив на солдатів⁴¹.

Літературний опис відвідування імператором російських військ у передгір'ї Карпат навесні 1915 р. міститься в романі «Доктор Живаго». Вірогідно, за основу чи одну з основ для опису візиту Пастернак узяв «Спомини» Брусілова. Виклад у романі здійснений не від першої особи, а переданий зі слів Юрія Живаго:

У супроводі великого князя Ніколая Ніколаєвіча государ обійшов вишикуваних гренадерів. Кожним складом свого тихого привітання він... здіймав вигуки та сплески, що ними громоподібно прокочувалося «ура».

Засмучено посміхаючись, государ справляв враження більш старого та кволого, аніж на рублях та медалях. У нього було в'яле, трохи набрякле обличчя. Він щохвилини винувато позирив на Ніколая Ніколаєвіча, не знаючи, що вимагається від нього в таких обставинах, і Ніколай Ніколаєвіч, поважно нахилиючись до його вуха, навіть не словами, а порухами брів або плеча виводив його зі складної ситуації.

Царя було шкода цього сірого й теплого гірського ранку, і було моторошно від думки, що така сором'язлива стриманість та боязкість можуть бути сутністю пригнічувача, що цією слабкістю карають і милують, в'яжуть та засуджують.

Опосередкований опис дозволяв уникнути оцінок спостерігача, хоча сама оповідь викликає почуття жалости до імператора попри його самодержавне всевладдя. Від государя очікували виконання ролі батька народу, а він сам був начебто дитиною перед своїм дядею – Ніколаєм Ніколаєвічем. Останній показував небожу, як треба робити, подібно до того, як батьки та вчителі, – не стільки на словах, скільки своїми діями-прикладом показують дітям, – як робити ті

⁴⁰ Брусілов Алексій, *Мои воспоминания*. Изд. 4-е (Москва, 1946), 136.

⁴¹ Там же, 137.

чи інші справи. Своє розуміння ролі імператора Юрій Живаго виклав прямою мовою своєму другові, Михайлу Гордону, одразу після опису візиту Ніколая II:

– Він [Ніколай II. – М. Г.] повинен був вимовити щось на кшталт: я, мій меч і мій народ, як Вільгельм, або що-небудь такого штибу. Але обов'язково про народ, це неодмінно. Але чи збагнеш ти, він був по-російськи природним і трагічно вищим за цю заявленість (*пошлость*). Бо в Росії безглузда ця театральщина⁴².

У словах Живаго йшлося про два образи «царя». Перший образ – яким «повинен бути» цар. Такий цар мав виступити провідником воїнів. Саме таким «повинен бути» цар для Локотоша. Але оповідач представив і другий образ – імператора, так би мовити, «більш справжнього», ніж усі стереотипні уявлення про монарха, і вищого за «театральщину», нібито чужу для Росії. У романі після фрагмента про царя відразу йшов фрагмент про два наративи війни, процитований вище. Тож саме для таких художньо нетворчих (з позиції Живаго) і літературно безпорадних (з нашої позиції) сучасників був потрібен «театральний» цар-воїн. Саме він скерував би російських військовиків на ворога, на кшталт старозаповітного Ісуса Навина, який повів пустельних євреїв на війну проти язичників-ханаанців.

«Цар-батюшка», імператор-воїн був потрібен дорослим дітям, які опинилися сам на сам із усевладною війною. «Патріярхатне письмо» є втіленням дискурсивної стратегії поділу на батьківське/доросле/владне і жіноче/дитяче/підвладне. Головні герої Пастернака виростили над собою та епохою, перевершуючи реальних людей, подібних до Локотоша, а тому вже не потребували «царя-батюшки» та батьківського керівництва у власному житті. Але такий рівень рефлексії про війну – тим паче, зі слов'янофільсько-монархічними нотами Юрія Живаго – був можливим, вірогідно, тільки через багато років після завершення самої війни. У такому разі роман, написаний однолітком Михайла Локотоша через майже сорок років, дозволяє краще зрозуміти сприйняття війни луганцем, відіграючи роль «історичного твору», порівняно з історичним джерелом – щоденниками Локотоша.

У червні 1915 р. розпочався новий наступ російських військ, під час якого Михайло отримав серйозне поранення. За місяць лікування наш герой відвідав молодшого брата Сергія в Полтаві, де той одужував після важкого фронтового поранення, та сім'ю в Луганську. Потім повернувся на фронт 31 липня, коли російська армія вже втратила Львів і Чернівці [2: 45–46]. А в листопаді 1915 р. Михайло отримав друге поранення, уже не настільки загрозливе – і лікувався у прифронтовому лазареті до січня 1916 р. [2: 64]. Повернення на війну, до водограю подій, відволікало Михайла від регулярного листування з родичами.

У вересні 1915 р., коли Михайло повернувся на фронт після першого поранення, Ольга надіслала йому листа з детальним описом власного сну про воєнні дії, який вимагає нашого розшифрування [2: 54]:

⁴² Пастернак, *Доктор Живаго*, кн. 1, ч. 4, гл. 12, 122; або: <http://www.vehi.net/pasternak/04.html>. Переглянуто 19.06.2016 р.

Що це ти так довго мовчиш? Жодного слова не пишеш, як твої нинішні справи. Твою картку «Полісся» отримали, мені дуже подобається. За географією знаю, що це місце покрито дрімучими лісами, розташоване між річками Дніпром та Березиною. Це місце також багате болотами, розташоване в Західному краї. Сьогодні вночі я мала велику битву з болгарами. Послухай, що мені наснилося. Лежу я на ліжку в залі та раптом чую голос тата: «Болгари хочуть зробити наступ на нас», – я підскочила з ліжка, біжу в холодну кімнату (усі дії відбуваються в нашому будинку, що був уві сні в десять разів більшим, ніж є) та бачу: болгарська артилерія закріпилася на Балканських горах, зняряддя приховані в ущелинах. Тато каже мені: «Іди геть, я зараз випущу на них нашу кавалерію». Він відчинив двері в їдальню та руки сховав за двері, щоб болгар не прострелили зі знярядь. І раптом з буфета стали вискакувати тисячами кавалеристи на білих конях. І ця біла, немов сніг, маса рушила в холодну кімнату – і там розпочався бій. Я бачила, як димилися жерла болгарських знярядь. Наша кавалерія ледве не загинула, і раптом – я вже генерал. У мене борода і вуса, як у Генки [невідома нам особа. – М. Г.], я вигукую: «В атаку, сміливо!», і кавалеристи, наче вихор, кинулися в гори та зім'яли болгар. Я була поранена уламком снаряду і заховалася під столом. Наші перемогли та кажуть, що їх урятував якийсь генерал. Один солдат сказав, що він бачив, як поранений генерал пішов під стіл (і мені чомусь здалося, що всі поранені мають ховатися під столом). Мене знайшли та стали вихвалити за хоробрість. Я певна, не всі переживали такі почуття, як я вві сні.

Спробуємо прочитати цей сон, звернувшись до постфрейдистської методики. Розіб'ємо «текст сну» на окремі тематичні групи у вигляді таблиці:

Табл. 2. Перше сновидіння Ольги Локотош (вересень 1915 р.)

№	Тематичні фрагменти	Тлумачення фрагментів «тексту опису сну»
1.	<i>Що це ти так довго мовчиш? Жодного слова не пишеш, як твої нинішні справи.</i>	Сестра хвилюється за брата через перерву в листуванні. Бажання Ольги – спілкування з Михайлом. Відсутність спілкування інтенсифікувало уяву Ольги, а її розпалена фантазія уможливила появу сновидіння про Михайла, бо сні були поодинокими доступними заміниками спілкування.
2.	<i>Твою картку «Полісся» отримали, мені дуже подобається. За географією знаю, що це місце покрито дрімучими лісами, розташоване між річками Дніпром та Березиною. Це місце також багате болотами, розташоване в Західному краї.</i>	Сестра намагається уявити, де перебуває брат і точаться бойові дії. Прагнення «ландшафтного укорінення» подій компенсувало нестачу спілкування. Заміною спілкування з Михайлом стало уявлення про те, де саме він перебуває та що робить. У своїй фантазії сестра задовольняє бажання спілкування, опинившись поряд із братом. Вона переноситься на місце подій – на волинське Полісся ⁴³ .

⁴³ Подібне прагнення Ольги «візуалізувати» сприйняття Михайла тривало й надалі. У листі, надісланому братові через два місяці, вона написала: «Присилай мені побільше карток. Я хочу послати їх в “Огонёк” [популярний ілюстрований журнал. – М. Г.]. Твої поштівки дають багату поживу моїй фантазії» [2: 58].

№	Тематичні фрагменти	Тлумачення фрагментів «тексту опису сну»
3.	<i>Сьогодні вночі я мала велику битву з болгарами.</i>	<p>Звідки «болгари» на Поліссі? Річ у тім, що 27 жовтня (14 жовтня за нов. ст.) 1915 р. Болгарія вступила в Першу світову війну на боці центральних держав. А лист Ольги датовано вереснем 1915 р. Однак після тривалих переговорів із представниками різних ворожих держав угоду про військовий союз між Болгарією та Османською імперією було укладено 21 серпня (3 вересня за нов. ст.), а між Болгарією, Німеччиною та Австро-Угорщиною – 24 серпня (6 вересня)⁴⁴. Напевно, новини про переговори центральних держав із Болгарією спричинили уявлення про болгар як нових супротивників брата. Тож Михайло для Ольги був уособленням Росії у війні: вороги Росії тотожні ворогам брата. До того ж Балкани теж розташовані десь на Заході, як і Полісся.</p> <p>Чому саме «велика битва»? У шкільному курсі історії війн вивчають за вирішальними битвами. Напевно, звичне уявлення про війну контрастувало з позиційним характером Першої світової. До того ж Ольга на початку листа згадала річку Березину, на якій 26–29 листопада 1812 р. сталася битва між росіянами та французами. У 1912 р., коли відзначали сторіччя Вітчизняної війни 1812 р., Ольга була школяркою, а тому 1915 р. могла пам'ятати про битву на Березині. Прикметно, що в сучасній французькій мові слово «Березина» означає поразку чи провал. Вірогідно, згадування слова «Березина» викликало смислову асоціацію з вирішальною битвою.</p>
4.	<i>Послухай, що мені наснилося.</i>	<p>Прагнення сестри до спілкування із братом передбачало не тільки перенесення на місце подій, а й співучасть у цих подіях. Слово «послухай» вказує на усне спілкування, повсякденну розмову брата та сестри, унеможливлену перебуванням Михайла на фронті. Розмова між братом і сестрою стала можливою тільки вві сні, бо насправді брат надто рідко писав листи. Переказуючи Михайлові сон, Ольга повідомляла йому зміст їхнього уявного спілкування, тим самим вимагаючи від нього реального спілкування через листування.</p>

⁴⁴ *Мировые войны XX века. Кн. 1. Первая мировая война: исторический очерк*, отв. ред. Г. Д. Шкундин. (Москва, 2002), 241–243.

№	Тематичні фрагменти	Тлумачення фрагментів «тексту опису сну»
5.	<i>Лежу я на ліжку в залі та раптом чую голос тата: «Болгари хочуть зробити наступ на нас»...</i>	Ольга спить, і її будить голос покійного батька. Адже батько має владу над дітьми, а значить, може їм наказувати. Він будить її так, як батьки будять малих дітей, щоби ті збиралися до школи. Батько повідомляє доньці про підготовку нападу болгар. Якщо батько є носієм влади, то він і є речником інформації, що виконує роль сигналу до дії. Залишається під питанням, чому Ользі вві сні ввижався саме батько, а не брат, який перебував на війні. Інакше кажучи, чому сновидіння переносить Ольгу не на Полісся – до брата, а на уявні Балкани – до уявного батька.
6.	<i>...Я підскочила з ліжка, біжу в холодну кімнату...</i>	Холод може позначати воєнні обставини – фронтові окопи та поліські болота, які замінили домашній, теплий і сонний затишок.
7.	<i>...Усі дії відбуваються в нашому будинку, що був уві сні в десять разів більшим, ніж є...</i>	Для Ольги війна стала частиною повсякденного життя. Будинок, збільшений у десять разів у фантазії сновидця, може вмістити арену бойових дій.
8.	<i>...Бачу: болгарська артилерія закріпилася на Балканських горах, знаряддя приховані в ущелинах.</i>	Михайло був артилеристом. Тож болгари, його вороги, теж були артилеристами. Болгарія в масовій свідомості пов'язана з Балканськими горами. А брату довелося воювати в інших горах – Карпатах. До того ж у горах холодно, наче в кімнаті, в яку прибігла Ольга. Саме тому уявні болгари воювали в горах. Вони, за словами уявного батька, лише готуються до нападу, а тому «знаряддя приховані», подібно до прихованих намірів про напад.
9.	<i>Тато каже мені...</i>	Дівчині бракувало померлого батька. Заміною батька став старший брат, який воював на війні, тобто захищав її і був старшим серед дітей у багатодітній родині. Але брат не мав влади над сестрою. До того ж він перебував далеко від домівки – у Поліссі. Тому вві сні дівчина уявила на місці брата живого батька. Так батько став для Ольги заміною брата. Реальний брат є захисником, але, на відміну від уявного брата, є принципово рівним сестрі, а тому не може <i>на-казати</i> їй. Образ «батька» був не просто заміною брата, а його збільшенням завдяки здатності наказувати: батько = брат + влада.

№	Тематичні фрагменти	Тлумачення фрагментів «тексту опису сну»
10.	<i>«Іди геть...».</i>	Батько відганяв доньку від лінії фронту: війна – не жіноча справа. Уявний батько позбавляв доньку бачення війни так само, як і реальний брат позбавив сестру інформації про війну – можливості створення свого погляду на війну. Отже, жінка може перебувати лише подалі від війни – їй навіть заборонено фантазувати про війну вві сні.
11.	<i>«...Я зараз випущу на них нашу кавалерію».</i>	Із щоденників та листів Михайла Ольга могла дізнатися переважно про два роди військ, які діяли на Південно-Західному фронті, – про артилерію, де служив Михайло, та кавалерію, складену з козаків, що проривала ворожі позиції. Саме тому війська у сновидінні склалися з двох ворожих таборів: «наші» – кавалеристи, які наступають на ворога, та «вороги» – артилеристи, які укріпилися на позиціях. До того ж кавалерія є найбільш «романтичним» видом військ ⁴⁵ .
12.	<i>...Він відчинив двері в їдальню та руки сховав за двері, щоб болгари не прострелили зі знарядь. І раптом з буфета стали вискакувати тисячами кавалеристи на білих конях. І ця біла, немов сніг, маса рушила в холодну кімнату – і там розпочався бій.</i>	Батько, будучи командиром, відправив кавалерію в бій. Він сховав руки, бо руками жестикулюють – показують: іди вперед. Тому командир має берегти руки. Кавалерійська атака, «немов сніг», на «болгар» із гірських ущелин нагадує лавину, що засипає схованих ворогів.
13.	<i>Я бачила, як димилися жерла болгарських знарядь. Наша кавалерія ледве не загинула, і раптом – я вже генерал. У мене борода і вуса...</i>	«Болгари» ледве не розстріляли «кавалерію». Батько не зміг захистити доньку, пропавши в битві. Тоді донька сама зробилася командиром – генералом. Але воювати може лише чоловік. І Ольга уявила себе військовиком з його незмінними військово-віковими атрибутами – бородою та вусами, неначе справжній генерал.
14.	<i>...Я вигукую: «В атаку, сміливо!», і кавалеристи, наче вихор, кинулися в гори та зім'яли болгар.</i>	За відсутності справжніх чоловіків-командирів, здатних перемогти ворогів, Ольга сама стала чоловіком і досягла перемоги в битві.

⁴⁵ Див. для зіставлення: «Усі уявлення про війну як відважні кавалерійські набіги, незвичайні марші й геройські подвиги солдатів та офіцерів – виявилися застарілими» (Толстой, *Хождение по мукам*, кн. 1, 157; або: http://az.lib.ru/t/tolstoj_a_n/text_0200.shtml. Переглянуто 19.06.2016 р.). Як бачимо, ці уявлення виявилися застарілими для військовиків, а не для мирних мешканців жіночої статі та осіб романтичного віку.

№	Тематичні фрагменти	Тлумачення фрагментів «тексту опису сну»
15.	<i>Наші перемогли та кажуть, що їх урятував якийсь генерал.</i>	Російські війська завдячують перемогою генералові, що на нього перетворилася Ольга.
16.	<i>Один солдат сказав, що він бачив, як поранений генерал пішов під стіл.</i>	Генерал був не справжнім чоловіком, а перетвореною дівчиною. Чоловічі атрибути – вуса та борода – створювали лише видимість «генеральства».
17.	<i>...І мені чомусь здалося, що всі поранені мають ховатися під столом.</i>	Дівчині здалося, що поранені мають ховатися під столом через те, що стіл є затишним місцем, відділеним від справжнього життя. Саме тому малі діти граються під столом, за яким обідають дорослі. Якщо звернутися до фрейдистської символіки, простір під столом є відносно замкненим, тобто позначає жіночість. Звідси випливає, що «піти під стіл» означало для Ольги повернення до затишного дитинства під наглядом матері, відійшовши від чоловічої ролі генерала.
18.	<i>Мене знайшли та стали вихвалити за хоробрість.</i>	Чоловіча роль Ольги у сновидінні могла бути помічена лише за умови винагородження «генерала» за мужність. Адже військовиків, як-от Михайла, винагороджують за звиягту. Тому її витягли з-під стола, повернувши із жіночої до чоловічої ролі.
19.	<i>Я певна, не всі переживали такі почуття, як я вві сні.</i>	Ольга вві сні набула досвіду війни, який вона прирівняла до справжнього воєнного досвіду. В такий спосіб дівчина знівелювала непоборну відстань між собою, великою дитиною, та братом-військовиком. Вона теж була на війні й теж була чоловіком-воїном. Вона така ж мужня і така ж доросла, як її старший брат. Відтак Ольга дорівнялася до Михайла за уявним статусом у сім'ї Локотосів. Адже вона замінила батька на полі битви, так само, як і старший брат Михайло замінив померлого батька у сімейних стосунках між братами та сестрами.

Отже, після повернення Михайла на фронт регулярне спілкування між братом і сестрою припинилося. Переживання сестри за брата втілювалися в сновидінні, у якому дівчина в перетвореному вигляді уявила бойові дії, про які їй було відомо з листів брата і новин із преси. У сновидінні Ольга дорівнялася до Михайла, але тільки вві сні, а в денній реальності – на контрасті з нічною уявою – вона залишалася підпорядкованим членом сім'ї.

Зважимо на зміну позицій наратора. Ми запозичимо в Бориса Успенського різні плани авторської позиції. Однак план фразеології розглядати не будемо, позаяк для мемуарних текстів, у яких переважає авторське мовлення, він не є значущим.

У сновидінні Ольга спочатку уявляє себе, потім із власної позиції чує голос батька, а далі – переходить до дій, зриваючись із ліжка до іншої кімнати, бачить загальну картину бойових дій, чує голос і бачить дії батька, починає діяти сама, уявляючи себе відсторонено, і зазнає дій інших – «власних» солдатів. Бачимо постійні переходи від однієї до іншої «точки зору» відповідно до методології Бориса Успенського за такою послідовністю: 1) суб'єктивна авторська недієва; 2) об'єктивна авторська дієва; 3) об'єктивна загальна недієва; 4) об'єктивна авторська дієва; 5) об'єктивна загальна дієва. Персонаж «батько» стає чинником об'єктивізації, узагальнення та переходу до дії сновидця. Уві сні Ольга через посередництво та подальше заміщення батька стала дієвим перетворювачем та *у-загальненим*, себто деіндивідуалізованим, учасником битви з «болгарами».

На що схожа така зміна позицій Ольги? На зміну позицій людини, яка розглядає світліну, намагаючись подумки перенестися в зображені обставини. Ольга отримувала від Михайла зроблені ним фотокартки з фронту. Припускаємо, що спочатку вона дивилася на зображення очима стороннього глядача, займаючи суб'єктивну авторську недієву позицію. А потім уявляла себе поряд із Михайлом та в образі учасника дій, переносячись на місце брата шляхом поступового переходу до об'єктивної загальної дієвої позиції.

Вірогідно, у денних фантазіях Ольга не мала змогу здійснити весь ланцюжок мислених перетворень. Максимум вона могла уявити себе на місці Михайла, але не перевершити його – не перейти до загальної позиції, вийшовши за рамки власного «Я» на загальній війні. Сновидіння дозволило перевершити денну уяву, бо Ольга вві сні зайняла місце не брата, а навіть батька, який мав право наказувати у сім'ї, неначе генерал в армії. Зокрема, візуалізація війни через світліни дозволяла Ользі розширювати власний життєвий досвід, обмежений жіночою віддаленістю від «справжнього життя» – від війни⁴⁶. А збільшення особистого досвіду завдяки «воєнному» сновидінню дозволяло впевнено почуватися в повсякденному житті та підвищувати самооцінку в сім'ї Локотшів.

У жовтні 1915 р., наступного місяця після листа з переказом сновидіння, Ольга написала Михайлові ще одного листа-сну. На початку йдеться про гроші, що брат надіслав на потреби сім'ї у вересні. Але до того він уже надіслав суму, що її мало вистачити аж до січня. Тому рідні вирішили не витратити «вересневі» гроші, а відкласти їх на потім. Забігаючи наперед, додамо важливу деталь: на ранок після сновидіння, як написала Ольга в тому ж самому листі,

⁴⁶ У липні 1915 р. Ольга писала Михайлові: «Прецінь шкода, що жінок не беруть на війну. Я не визнаю...» [2: 45]. Незрозуміло, що «не визнавала» Ольга, але ясно, що вона подумки приміряла на себе роль військовика.

сім'я знову отримала грошовий переказ від Михайла [2: 56]. У такий спосіб брат став головним годувальником родини. Спробуємо прочитати цей сон подібно до першого сну.

І ось слухай. Ми тривалий час не мали від тебе листів і нічого не знали про тебе, і в один прекрасний день, – або ніч, усе одно; я бачу вві сні, що листоноша приніс від тебе листа. Ти пишеш (і все прочитане бачу перед очима): «Наразі ми перебуваємо в тундрах». – І я бачу дику північ, де немає жодного дерева. – «Сніг навколо по коліна. Кілька палок прибито в землю та до однієї палки прив'язаний кінь з двома ногами без голови, як у казці про “Івана-дурня”. І кінь цей пасеться, хоча нічого, крім снігу, немає». – І мені здається, що все гаразд. Навколо тебе бігають тигри-кішки та вовки-собаки. Й хоч вони схожі на домашніх тварин, але наводять жах, як дикі звірі. Й хоч це все вві сні, але напрочуд реально, й ти звертаєшся до мене, а мене немає, а я тебе бачу. – «Бач, я їх зараз віджену». – Ти розпалив багаття і почав жар кидати у звірів. Вони, скалячи зуби, відстрибували. Й дивно, вогонь ти зі снігу розпалив, але він згорів. І я прокинулася.

Аналіз «тексту сну» так само представимо у формі таблиці.

Табл. 3. Друге сновидіння Ольги Локотош (жовтень 1915 р.)

№	Тематичні фрагменти	Глумачення фрагментів «тексту сну»
1.	<i>І ось слухай.</i>	«Слухай» – так звертаються, коли прагнуть, щоби їх почули й зрозуміли. Сестра хотіла, аби брат її зрозумів попри «дивність» її сновидіння та соціальну й географічну віддаленість сновидця. До того ж початок речення зі сполучника «І/Й» надавав фразі біблійного – величного та переконливого – звучання. Мовляв: «І сказала я»; «І послухай ти». До речі, переказуючи «перший сон», Ольга теж говорила братові: «Послухай». А чому Ольга жадала бути почутою?
2.	<i>Ми тривалий час не мали від тебе листів і нічого не знали про тебе...</i>	Звідси випливає, що сестра хотіла, аби брат почув її, через черговий розрив спілкування. Він не писав, а значить, не спілкувався з нею – не «слухав» її.
3.	<i>...І в один прекрасний день, – або ніч, усе одно; я бачу вві сні, що листоноша приніс від тебе лист.</i>	У снах, за хрестоматійною тезою Зігмунда Фрейда, здійснюються бажання. Так справдилось і бажання Ольги: нарешті вона одержала листа від брата. Причому бажання було настільки сильним, що стирало кордон між явою й увayoю: їм було «все одно», аби спілкування було відновлено.
4.	<i>Ти пишеш (і все прочитане бачу перед очима).</i>	Письмо у сновидінні створює реальність, навіть без посередництва фотокарток, як у першому сні. Адже листовне спілкування у воєнні часи є заміною живого спілкування, коли «все прочитане бачиш перед своїми очима».

№	Тематичні фрагменти	Тлумачення фрагментів «тексту сну»
5.	<i>«Наразі ми перебу- ваємо в тундрах». – І я бачу дику північ, де немає жодного дерева.</i>	На початку листа, нагадаємо, було вказано, що перших надісланих грошей сім'ї вистачить до січня. Михайло забезпечив зимовий прожиток сім'ї, подолавши «тундри». Тут зима, сніг, тундра – напевно, означають синонімічну пару війни та смерті. А як Михайло подолав зиму/сніг/тундру/війну/смерть? Дізнаємося далі.
6.	<i>«Сніг навколо по коліна. Кілька палок прибито в землю та до однієї палки прив'язаний кінь з двома ногами без голови, як у казці про “Івана-дурня”. І кінь цей пасеться, хоча нічого, крім снігу, немає».</i>	Зима і безвихідь, смерть та війна. У російській казці «Іван-царевич і сірий вовк» вовк з'їв частину ще живого коня Івана-царевича. Це нагадає коня, поціленого артилерійським снарядом. У романі Ярослава Гашека «Пригоди бравого солдата Швейка» є епізод про вбивство на фронті коня розривним снарядом ⁴⁷ . Вірогідно, вбивство коней снарядами було типовим явищем в умовах їх широкого використання на фронтах Першої світової ⁴⁸ . Так війна пожирала коней, неначе казковий сірий вовк – вірного коня Івана-царевича.
7.	<i>І мені здається, що все гаразд.</i>	Сон, яким би він не був фантастичним, для сновидця здається реальністю, але ця реальність – суто індивідуальна. Тому Ольга за допомогою виразу «мені здається (вві сні)» вийшла за межі сновидіння, щоби донести його до Михайла. Мовляв: ясна річ, сон є сном, але <i>до-слухай</i> мене до кінця, бо сон дорівнює правді.
8.	<i>Навколо тебе біга- ють тигри-кішки та вовки-собаки. Ї хоч вони схожі на домашніх тварин, але наводять жах, як дикі звірі.</i>	«Тигри-кішки» та «вовки-собаки» є поєднанням свійських і диких тварин. Кішка символізує домашній затишок, а собака – захист домівки. Сім'я Локотосів мешкала у власному будинку (який у березні 1917 р. змила повінь), а зазвичай приватні будинки охороняють собаки і на подвір'ї гуляють коти. Вві сні все навпаки: кішки поводяться, неначе тигри, а собаки – неначе вовки, загрожуючи Михайлу. Тож на війні немає захисту й звичайного порядку.

⁴⁷ Гашек Ярослав, *Пригоди бравого солдата Швейка*, пер. з чеськ. С. Масляка. Київ, 1983. Ч. 2, гл. 1: «Росіяни, вистеживши санітарні обози, почали їх обстрілювати гранатами. Кінь їздового Йозефа Бонга з 3-го цісарсько-королівського обозного ескадрону впав, убитий осколком гранати. Бонг забідкався: “Бідний мій сивий. Уже тобі аминь!”»: <http://litopys.org.ua/hasek/has16.htm>. Переглянуто 19.06.2016 р.

⁴⁸ На тему страждань коней на фронтах Першої світової війни британець Майкл Морпурго написав роман «Бойовий кінь», опублікований 1982 р. Підґрунтям роману стали спомини ветеранів-кавалеристів. На основі роману 2007 р. була створена театральна вистава, а 2010–2011 рр. – знята однойменна стрічка, режисером якої став Стівен Спілберг. Див. про стрічку в англomовній «Вікіпедії»: [http://en.wikipedia.org/wiki/War_Horse_\(film\)](http://en.wikipedia.org/wiki/War_Horse_(film)). Переглянуто 19.06.2016 р.

№	Тематичні фрагменти	Тлумачення фрагментів «тексту сну»
9.	<i>Йй хоч це все вві сні, але напрочуд реально...</i>	Ольга повторює, що сон здавався реальністю. Адже цей сон важко зрозуміти. Стверджуючи надмір реальності у сновидінні, Ольга начебто прохала Михайла не припиняти читання та занурюватись у сон услід за її листовним письмом.
10.	<i>...Йй ти звертаєшся до мене, а мене немає, а я тебе бачу.</i>	Сліпа зустріч, описана вві сні, нагадує перерване листовне спілкування. Так Ольга писала листи до Михайла, а він їй не відповідав: вона зверталася до нього, а його не було, хоча він читав її листи – бачив її. У сновидінні все навпаки: Михайло не може звернутися до Ольги. Так брат, читаючи «текст сну», мав змогу опинитися на місці сестри, зрозумівши, чим стає для неї жахлива перерва у листовному спілкуванні.
11.	<i>Йй дивно, вогонь ти зі снігу розпалив, але він згорів.</i>	Михайло зробив вогонь зі снігу. Вогонь – символ життя, а сніг – смерті. Брат своїм життя подолав смерть, сам перемагаючи війну.
12.	<i>Ія прокинулася.</i>	Сон завершився, щойно вогонь, символ життя, розтопив сніг: Михайло переживав війну, поділившись своїм життям – своїми листами та грошима на зиму – зі своїми родичами.

Наступного дня, як ішлося вище, надійшов очікуваний лист від Михайла. Він подолав снігову смертельність війни тим, що залишався живим та здоровим і надсилав сім'ї гроші. Якщо в першому сні Ольга наслідувала Михайла на полі бою та сама стала генералом, щоби здобути перемогу, то в другому сні сестра лише співпереживала братові. Адже він був справжнім захисником і годівником родини, від якого залежало благополуччя Локотошів. Причому другий сон, будучи фантастичним за сюжетом, набагато простіший за композицією: у ньому не було постійних змін позицій оповідача. Цим сном Ольга визнала старшинство, «патріярхат» Михайла. Бо для неї отримання заробітку було індикатором досягнення дорослості. Зокрема, у листі до брата від липня 1916 р. Ольга написала: «Післязавтра мені виповниться 24 роки. Ох!!! Ах!!! А ще не людина; усе на чужій шії сиджу, щербатої копійки (*гроша мідного*) не зароблю» [2: 83].

Повернемося до військових дій. Брусиловський прорив продовжився вступом російських військ на терени Румунії, яка вступила у війну, але не була здатна зупинити натиск австро-німецьких військ. Під час боїв на Румунському фронті, у грудні 1916 р., батарея під командуванням Михайла Локотоша відбила атаку угорської кінноти. За це командир батареї отримав найвищу військову нагороду – хрест Святого Георгія, що надавав своєму власнику спадкове дворянство. Після нагородження військовий кореспондент узяв інтерв'ю

в нашого героя, під час якого запитав – «що таке хоробрість?»: «...Хоробрість, як на мене, це подолання людиною притаманного їй вродженого боягузтва, що є інстинктом самозбереження, – відповів Михайло, як годилося справжньому офіцеру. – А подолати його людина спроможна заради обов’язку, дорученої їй бойової справи і заради своїх ідеалів» [2: 98]. У цій відповіді наш офіцер виказав своє прагнення обійняти місце патріярха, який владарює над собою і над долею – на кшталт біблійних праотців.

Звістки про початок революції в Росії та зречення Ніколая II Михайло Локотош зустрів розгублено: «Від присяги моєї залишилися тільки “Віра” і “Вітчизна”, – занотував Михайло у щоденнику. – ...Відчуваю, що в армії почнеться такий бедлам, що лише Господь Бог здатен нас урятувати» [2: 98]. Отже, Мати-Вітчизна, позбавлена армії захисників-чоловіків, під загрозою загибелі – і лише Бог, абсолютний Батько для Матері-Вітчизни, здатний її врятувати.

Трохи пізніше, в одному з листів Ольги до брата від серпня 1917 р. з’явилась її «маленька сповідь». У цьому листі сестра вкотре поскаржилася на відсутність відповідей від Михайла [2: 117]:

Багато поставила я тобі питань у попередніх листах і, певна річ, усі вони залишилися без відповіді через невідому нам причину. Й, на додачу до всіх негараздів, ми навіть не знаємо, де ти, це перше, а друге – ми не знаємо, чи ти живий, здоровий? Усе вкрито *мором невідомости*. Пиши ти, заради Творця; де ти? Відгукнися. Уже ми про тебе говоримо-говоримо, а ти неначе в рота води набрав. Я так сподіваюся, що з отриманням цього листа ти даси відповідь, нарешті, незважаючи ані на що. Вчора я відправила мамі 10 рублів і самій страшно кортіло йти додому, але... не можна. Я не знаю, що буде далі в нас, вугілля вже підвищилося по 27 копійок за пуд, хліб теж дорогий. Дощі неперервні та зерно гние в стогах. Воїстину, тепер хоч караул кричи. Мені ж чомусь не сидиться у Луганську, хочеться поїздити білим світом. Прикро, я відчуваю, що *в мене спадкова пристрасть до подорожей*. Я шукаю місця для від’їзду. Поступлю на перше ліпше і... до побачення. До побачення, цілую міцно [курсив наш. – М. Г.].

«Маленькою сповіддю» цей фрагмент листа зробила його відверта емоційність. Для Ольги всі негаразди воєнно-революційних часів – і відсутність звісток від Михайла, і все більша дорожнеча життя, і погана погода – поєдналися в один «морок невідомости». Бо кожен день приносив погані звістки. Дівчині кортіло втекти від життєвих негараздів. Коли життя було відносно непоганим, як-от 1915 р., Ольга знаходила прихисток у своїх сновидіннях. Але реальність 1917 р. була настільки тяжкою, що від неї неможливо було втекти, лише замруживши очі. Звідси виникла ідея подорожі. Ясна річ, думка про подорож була несерйозною, і дівчина кокетувала, жартуючи про свою «спадкову пристрасть до подорожей». Тут вона, як і в «першому сні», зверталася до постаті батька – залізничника, а також – до брата, який воював у різних місцевостях. Мабуть, тільки звістка від брата могла хоч якось розрадити дівоче серце.

На сторінках щоденника Михайла Локотоша відбилася панорама подій революційного року на фронті: поділ військових за партійними вподобаннями, створення Рад військових депутатів і невдала спроба наступу – «офензива Керенського» [2: 108–109]. Саме в час революційного хаосу, який виявився лише самим початком революційних потрясінь і випробувань, пролунала «велика сповідь» молодого патріярха перед обличчям туманної доби, яка дещо нагадує попередню «маленьку сповідь» Ольги [2: 110]:

[Александр] Керенській оголосив себе *главковерхом* [себто верховним головнокомандувачем. – М. Г.]. Де [Алексей] Брусілов, не знаємо, [Міхаїл] Алексеев кудись зник. Настрій армії знервований, напружений. Серед солдатів дедалі більше бере гору стихійне прагнення миру – у тил, додому. ...У багатьох солдатів і в більшості офіцерів – відчуття величезного розчарування. У мене – повний сплін, але не англійський, а доморощений... За що боролися – певна річ, за що битимемося – повний туман. Звістки з дому – погані, то повинь, то хвороби матері, Олесі та молодших. Де Сергій і Павло [молодші брати, які на той момент вже повернулися з фронту. – М. Г.] – не знаю. Знаю, що дуже хиткі вони опори для сім'ї. Не мій у них характер. Микола ще малий. Треба його, Зіну і Надю «всиновити», хоча теперішні мої дворянські привілеї виявилися практично безглуздими... Пишу вдень, у спокої. ...Випили якоїсь місцевої румунської горілки, заїдаємо мамалигою. Шинка і сало скінчилися, заправляємо кашу сметаною. ...Моя «милосердна» Ольга [сестра милосердя. – Примітка публікатора] десь неподалік дожидає мене на нічліг. Жити можна. Проте чи надовго так можна жити?...

Пропонуємо, як і для розгляду сновидінь Ольги, розібрати цю «сповідь» за висловлюваннями у табличній формі:

Табл. 4. «Велика сповідь» Михайла Локотоша
(вересень 1917 р.)

№	Тематичні фрагменти	Тлумачення тематичних фрагментів
1.	<i>Керенській оголосив себе главковерхом. Де Брусілов, не знаємо, Алексеев кудись зник.</i>	Лист починається з останньої новини. Після придушення Корниловського заколоту, А. Керенській, міністр-голова Тимчасового уряду, став верховним головнокомандувачем. Він був людиною цивільною, хоча й обіймав посади військового та морського міністрів. Звісно, до такого «цивільного» міністра та головнокомандувача військовики навряд чи могли ставитися з повагою. «Фахові військовики» – командувач Південно-Західного фронту А. Брусілов і командувач армій Західного фронту М. Алексеев – зникли. Тож армія втратила «справжніх командирів», немовби сім'я залишалася без батька.

№	Тематичні фрагменти	Тлумачення тематичних фрагментів
2.	<i>Настрій армії знервований, напружений. Серед солдатів дедалі більше бере гору стихійне прагнення миру – у тил, додому. ...У багатьох солдатів і в більшості офіцерів – відчуття величезного розчарування. У мене – повний сплін, але не англійський, а доморощений... За що боролися – певна річ, за що битимемося – повний туман.</i>	<p>Михайло розповідає про розвал армії, першою ознакою якого стала втрата «справжніх командирів», про що йшлося вище. Початок розкладу армії викликав у військовиків нехиті воювати далі – у «доморощеному спліні» перед «повним туманом». А цей «повний туман» був тотожним «мороку невідомости» з листа Ольги від серпня, хоча невідомо, чи отримав Михайло цього листа на момент написання своєї «великої сповіді».</p> <p>Майбутнє бачиться туманним, а сьогоднішня – просякнута спліном. Чому «доморощеним» спліном? Бо англійський, себто літературно-романтичний, сплін⁴⁹ був викликаний надміром пережитого досвіду, в якому вже немає новизни, а «доморощений» – його нестачею: військові у 1917 р. виявилися непотрібними.</p> <p>Військовики, стовідсоткові чоловіки, у революційний час утратили свою військову маскуліність. Втрата армії для військового – аналогічна втраті родини для батька. Солдатів, «дітей» командирів, тягне подалі від армії. Що за батько без сім'ї? Що за солдат без командира?</p>
3.	<i>Звістки з дому – погані, то повінь, то хвороби матері, Олесі та молодших.</i>	«Позиція воїна», вибрана Локотошем, опиняється під загрозою не тільки через розвал армії, про що йшлося в попередньому фрагменті, а й через втрату тилу. Адже військовики можуть воювати лише за умови надійного тилу, який підтримує армію та заради безпеки якого військо й бореться. Ситуація у сім'ї Локотошів була такою ж непевною, як і ситуація в революційній Росії, що теж «хворіла» та приносила на фронт погані звістки про себе.

⁴⁹ Тема «спліну» наявна в російській літературі «золотого» й «срібного віків»: «Недуг, которого причину. / Давно бы отыскать пора, / Подобный англійскому сплину, / Короче: русская хандра. / Им овладела понемногу», – написав Александр Пушкін про Євгенія Онегіна (строфа XXXVIII); «Век девятнадцатый, железный, / Воистину жестокий век! / Тобой в мрак ночной, беззвездный / Беспечный брошен человек! // [...] С тобой пришли чуме на смену / Нейрастения, скука, сплин...», – писав Александр Блок у вступі до незавершеної поеми «Помста» (*Возмездие*), опублікованій у 1920-их рр.

До речі, у цьому ж вступі до поеми йшлося й про зіткнення людини початку ХХ ст., яка пройшла крізь вогонь війн та революцій, з «холодним і порожнім туманом»: «Что ж человек? – За ревом стали, / В огне, в пороховом дыму, / Какие огненные дали / Открылись взору твоему? / О чем – машин немолчный скрежет? / Зачем – пропеллер, воя, режет / Туман холодный – и пустой?». Подібна лексика двох творів-сучасників – поеми Блока і щоденників Локотоша – свідчить про поширення настрою розчарування в майбутньому та загалом у житті серед інтелігентних людей російської культури на початку ХХ ст.

№	Тематичні фрагменти	Тлумачення тематичних фрагментів
4.	<i>Де Сергій і Павло – не знаю. Знаю, що дуже хиткі вони опори для сім'ї. Не мій у них характер.</i>	Родині в тилу не вистачало батька, роль якого – за відсутності справжнього батька – перебирав на себе Михайло. Обидві «матері сімейства», справжня мати та Ольга, як ішлося в попередньому уривку, хворіли. А дорослі брати, Сергій і Павло, не годилися на роль «батьків сімейства»: «не мій у них характер» – не мали вони «патріяршого первородства». Адже «первородство», за Біблією, полягало не стільки у старшинстві (Іаков був молодшим братом Ісава), скільки в здатності стати заміною батьку-патріярху. Справді, судячи з матеріалів сімейного архіву, другий і третій брати не стали емоційними та фінансовими опорами для родини.
5.	<i>Микола ще малий. Треба його, Зіну і Надю «всиновити», хоча теперішні мої дворянські привілеї виявилися практично безглуздими...</i>	Відірваному від родини «батьку сімейства» Михайлові залишилося тільки глузувати із себе, що «дворянські привілеї» повного георгіївського кавалера втратили значення в революційний час. Він міг лише уявляти собі, що якби його спадкове дворянство мало значення – усиновив би молодших дітей, щоби забезпечити їм перспективне майбутнє та перебрати на себе роль батька для молодших членів сім'ї ⁸ .
6.	<i>Пишу вдень, у спокій. ...Випили якоїсь місцевої румунської горілки, заїдаємо мамалігою. Шинка і сало скінчилися, заправляємо кашу сметаною. ...Моя «милосердна» [сестра милосердя. – Примітка публікатора]. Ольга десь неподалік дожидає мене на нічліг. Жити можна. Проте чи надовго так можна жити?...</i>	«У спокої» можна було присвятити себе «чоловічим» розрадам самотніх військовиків – без дієздатної армії та дійсного бою. У них залишився спільний відпочинок із горілкою та сякою-такою закускою. У Михайла залишилося ще «милосердне» випадкове кохання із сестрою милосердя, тезкою його улюбленої сестри. Замість справжньої війни – бідне застілля, замість сімейного затишку – кохання на кілька ночей. Справжні чоловіки-воїни так, не посправжньому – не по-чоловічому, не по-військовому, «жити можуть, але не надовго».

⁵⁰ Відчуття власної непотрібності бентежило Михайла й надалі. У грудні 1917 р. він записав: «Іду додому, до Луганська. Там без мене у сім'ї погано, але я і зараз поганий їм помічник...» [2: 111].

Підбиваючи підсумок аналізу «великої сповіді» мемуариста, зважимо, звертаючись до методології Бориса Успенського, на зміну позицій наратора від об'єктивної до суб'єктивної та від загальної до авторської (певна річ, позиція того, хто сповідується, завжди недієва). Спочатку Михайло має об'єктивну загальну позицію, описуючи стан військовиків, потім переходить до суб'єктивної авторської позиції, говорячи про власний «сплін», а висновок із ситуації робить, виходячи з об'єктивної загальної позиції. Далі описує сімейні справи, переходячи від об'єктивної до суб'єктивної позиції – від наявних проблем до власної ролі, але залишається на загальній позиції. А далі – повертається до ситуації у війську, постійно змінюючи позиції: об'єктивна загальна – суб'єктивна авторська – об'єктивна загальна.

В описі ситуації у війську Михайло переходить спочатку від загальної оцінки до особистих почуттів. Він не відділяв себе від армії, а тому звернення до власної особи дозволяло конкретизувати фактичне становище та зробити загальні висновки на майбутнє, бодай перспективи були туманними. Переходи уваги Михайла від фронтової до сімейної ситуації та навзворот означали перехід від загального до одиничного – особистого чи сімейного. Мислені звернення до сім'ї/тилу дозволили наратору показати конкретну та чуттєву картину ситуації на фронті – від загального настрою військовиків перейти до одиничного існування власного підрозділу. Щоправда, роздуми про сім'ю залишилися незавершеними, бо в них замало самого Михайла. Але ж він був не серед близьких. Наразі його сім'єю була російська армія, яка перебувала в кризовому становищі.

«Велика сповідь» Михайла є справжньою «діалектикою душі», виявленою Ніколаєм Чернишевським у героїв Льва Толстого. Великий письменник на сторінках своїх творів зобразив сам «психологічний процес» – здійснення мислення та народження почуттів у своїх персонажів⁵¹. Присутність «діалектики душі» у щоденникових дописах Локотоша вказує не просто на його обізнаність із класичною російською літературою, а на «літературність» самого життя Михайла, заданою веденням щоденників. Ба більше, поява «діалектики душі» на сторінках щоденника вказує на відхід Михайла від форми репортажу: здійснення переходу від фіксації навколишніх подієвих картин до осмислення навколишньої соціальної реальності. «Психологічний само-аналіз» нашого мемуариста орієнтувався на розуміння ситуації в армії та сім'ї. Персонажем мемуариста був не стільки він сам, скільки «ситуація війни» та її проєкція на сім'ю. Тож, регулярно занурюючись у рутинне письмо, Михайло сам перетворювався на літературного персонажа. Він перетворював себе на взірць романного героя, а завдяки цьому виростав над собою та навколишнім середовищем, стаючи справжнім патріархом своєї долі.

⁵¹ Див.: Чернышевский Николай, «[Рец. на:] Л. Н. Толстой, Детство и отрочество. Санкт-Петербург, 1856; Его же, Военные рассказы. Санкт-Петербург, 1856», в: *Его же, Собрание сочинений: в 5 т.* (Москва, 1974), т. III. Литературная критика, с. 334: http://az.lib.ru/c/chernyshewskij_n_g/text_0240.shtml. Переглянуто 23.08.2014 р.

Сповідальний щоденниковий допис містить цікаву примітку, у якій Михайло ставить під сумнів власну обіцянку вести щоденник. Так зневіра у житті стала двійником зневіри у літературі: «Кожен запис дається тяжко, роблю це уривками та частинами, намагаюся описати картину одразу за місяць. Навіщо я дав собі обітницю вести щоденник? Кому це потрібно, у чії руки я його віддам? А може, він ворогу достанеться? Слава Богу, що перший *Block-note* я залишив удома у Лесі [курсив автора або публікатора. – М. Г.]» [2: 110].

Михайла непокоїла подальша доля щоденника. В основній частині допису йшлося про сьогоднішню армію та сім'ю, але не про його власне життя. Він не написав, що боїться за власну безпеку та долю, але написав про свій страх за щоденник та про свої сумніви в його потрібності. Тож Михайло доклав стільки душевних зусиль і часу для написання щоденника, що сам щоденник став тотожним життю наратора. Михайло ставився до свого щоденника, неначе художник до власного твору. Бо твір художника є *с-творенням* самого творця. Написання щоденника гартувало та виховувало душу Михайла, а отже, – він переймався значенням і майбутнім щоденника, в якому він ставав патріархом. Хаос революції-на-війні ставив під сумнів щоденник, позаяк заперечував цінність життя самого мемуариста. Так людина ставала своїм твором, а гибель твору перетворювалася на гибель людини.

Роль патріарха у сімейному та фронтovому житті унаочнює зіставлення Михайла із другим братом, Сергієм, який був згаданий у «великій сповіді» Михайла та певний час служив на фронті. Сергій адресував свої листи матері, у яких відверто розповідав про власні пригоди (подорож без квитків на фронт), негаразди («дідівщина» в казармах) та загрозове для життя фронтове поранення [1: 92–94; 2: 36–41]. Такі детальні повідомлення від сина могли тільки засмутити мати і зробити їй боляче. Сергій волів залишатися сином, який потребує материного співчуття.

Натомість Михайло мав статус старшого брата, а тому не мав права вказувати слабкість і бути «маминим синочком». Постійна боротьба із власною слабкістю й була передумовою дорослішання Локотоша. Нагадаємо, що головним адресатом листів Михайла була не мати, а старша сестра. Адже Михайла й Ольгу зближувало становище старших у багатодітній родині, що вимагало від них швидкого дорослішання, аби перебрати на себе соціальні ролі «батька» і «матері» щодо молодших братів і сестер.

Повернемося до останнього року Великої війни. Брестський мир, згідно з яким Українська Народна Республіка та Радянська Росія вийшли з війни, офіцер і його військові товариші сприйняли як катастрофу: «Господи, спаси Росію й нас, грішних!» [2: 126]. Наступний, квітневий допис був ще більш трагічним за своїм настроєм:

Здійснилося! Фронту більше немає, армії немає, полку та бригади немає! Єдиної держави теж немає! Пітерські більшовики капітулювали в Бресті, а київські Петлюри, Мазепи та решта – слід за ними – і перед німцями, і перед австрійцями. Російський

генерал Скоропадський став українським гетьманом і васалом Вільгельма! Всі влади нас, фронтовиків, зрадили, навіть не скомандували: «Рятуйся, хто може» [2: 126].

Офіцер описав повний крах – і армії, і держави. У молодого патріярха залишилася його сім'я, але на зовсім короткий час. Серед «зрадників» опинилися і більшовики, й українці. Застосування до керівництва Української Народної Республіки виразу «київські Петлюри, Мазепи та решта» вказує на антиукраїнські настрої Михайла. Його негативне ставлення до українського руху засвідчує й раніший допис від травня 1917 р.: «З австріяками заодно якісь “січові стрільці” з Габсбурзьким нащадком Вільгельмом на ім'я Василь Вишневецький [Вишиваний. – М. Г.]. Знову “мазепи” з'явилися, на жаль, Петра Первого на них немає!» [2: 108]. Отже, Локотош не був носієм української ідентичності, що в період 1917–1918 рр., коли неможливо було залишатися поза національною ідентифікацією, зробило з нього українофоба⁵², хоча й етнічно українського походження.

Як пов'язані між собою національна ідентифікація та патріярхатна самопрезентація Локотоша? Він ототожнював себе з армією як з великою родиною, а в Російській імперії армія була частиною держави. Отже, Михайло вважав себе російським офіцером та російським українцем/малоросом. Позиція нашого героя була послідовною, але приреченою в революційних умовах, коли Російська імперія, російська армія, образ «триєдиного російського народу» та поєднання «православ'я, самодержавства, народности» були зруйновані. Новий час вимагав нової ідентифікації, розпочати яку луганський офіцер спочатку не забажав, а потім – не встиг...

Після демобілізації, у травні 1918 р., військові вирушили додому. Подальша доля Михайла майже невідома. Восени 1918 р. він служив в армії Української держави та проводив боротьбу з більшовицьким підпіллям [2: 135]. У січні 1919 р. загинув у боях з Червоною армією біля селища Станція Луганське, як ідеться в «текстовці» з експозиції Музею історії та культури міста Луганська. Однак достеменно невідомо, у лавах якої армії воював тоді «наш герой», вірогідно, у новоствореній Добровольчій армії, як згадували його родичі [2: 128].

Підсумки

Опублікований архів луганської сім'ї Локотошів є цінним історичним джерелом для вивчення повсякденного та особистісного вимірів Першої світової війни для життя провінційної молоді, подібної до брата і сестри, вихідців із сім'ї службовців-напівінтелігентів з повітового міста Луганська. За обсягом і змістовністю основний масив опублікованого архіву становлять щоденники Михайла і листи Ольги до нього, які дозволяють висвітлити особистісне ста-

⁵² Слово «українофоб» щодо минулих епох розуміємо як вороже неприйняття української ідентичності та українських проєктів, не вкладаючи у це поняття жодного морального осуду.

новлення та самопрезентацію брата і сестри, а отже, – показати, як здобували соціальний статус молоді люди, процес дорослішання яких припав на період Першої світової війни.

Для визначення статусів і ролей Михайла Локотоша ми скористалися із кількох теорій і концепцій, які стосуються теорії повсякденности, аналізу дискурсів і художніх творів. Адже його щоденники були частиною «великого тексту» про Велику війну, що його писали літературно обдаровані сучасники, щоби втриматися перед порожнею війни та вписати її в повсякденний досвід інтелекгентної людини доби «срібного віку».

«Патріярхатне письмо» щоденників Михайла і листів Ольги до нього вказують на набуття офіцером соціальної ролі батька. «Чоловіча справа» війни та потреба великої сім'ї в батькові, який помер незадовго до початку Першої світової війни, спричинили здійснення самопрезентації Локотоша як молодого патріярха, спроможного володарювати над самим собою, своїм сімейством і власною долею, визначеною воєнними умовами. Ведення щоденника для Михайла було засобом самовиховання у складній реальності воєнно-революційного часу, коли він перейшов від фіксації повсякденности війни до власної «діалектики душі». Михайло був насправді «віддаленим» головою сім'ї та зробився гарантом матеріального забезпечення своїх родичів. А Ольга за років війни та революції поступово прийняла роль старшої сестри – «другої матері» сімейства, хоча набуття цього фактичного статусу не було для неї безконфліктним.

Mykhaylo GAUKHMAN
**BROTHER AND SISTER:
provincial youth self-presentation during the World War I
(according to the material of the published archive
of Luhansk family of Lokotosh)**

The article deals with the self-presentations of brother and sister, Mykhaylo and Olha Lokotosh – young people from Luhansk. Mykhaylo was an officer in the Russian army. He fought on the fronts of the World War I and wrote front-line diaries. Olha was his constant respondent. Both of them were elder children in a large half-intelligentsia family in which the father was dead.

The study is based on materials of the published archives of the Lokotosh family. The most valuable of them are Mykhaylo's diaries and Olha's letters to him, which were quite sincere and in which she even retold her dreams to her brother. Selecting texts for this study, we were guided by the presence of “psychological layer” of information.

The analysis of the archive materials showed that Mykhaylo and Olha were forced to grow up during the war and fulfill family roles of “father” and “mother” in a large Lokotosh family, whose father died before the war. The Lokotosh's front

diaries were a part of a “large text” of the Great War, with the help of which the intelligent Russians tried to comprehend the war. Mykhaylo by his actions and on the pages of the diary acquired the role of “patriarch” of his destiny, his family, his army and his country, and the diary itself was becoming a tool of self-upbringing. Beginning of the Revolution in 1917 was perceived by Mykhaylo as a disaster because it deprived him the role of patriarch with the collapse of the Russian Empire and the Russian army, which he bounded his life to. In her letters, Olha acknowledged the precedence of her brother, and she achieved the role of “second mother” of the family.

Bibliography

Al'chuk Mariia, “Genderna komunikatsiia: problemy i perspektyvy”, *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Filosofs'ki nauky* (2006), Vypusk 9: 46–55.

Brusilov Aleksei, *Moi vospominaniia* (Minsk, 2003).

Chernyshevskii Nikolai, “[Rets. na:] L. N. Tolstoi, *Detstvo i otrochestvo*. Sankt-Peterburg, 1856; *Ego zhe, Voennye rasskazy*. Sankt-Peterburg, 1856”, v *Ego zhe, Sobranie sochinenii: v 5 t.* (Moskva, 1974), t. III: *Literaturnaia kritika*. S. 332–346: http://az.lib.ru/c/chernyshevskij_n_g/text_0240.shtml. Pereglianuto 23.08.2014 r.

Fedorchenko Sof'ia, *Narod na voine* (Moskva, 1990): http://belousenko.com/books/memoirs/fedorchenko_narod_na_vojne.htm. Pereglianuto 19.06.2016 r.

Gol'dshtein-Gedymin E., “Otryvki iz dnevnika ofitsera”, *Solntse Rossii* (1915), № 12 (Mart), S. 1.

Hashek Jaroslav, *Pryhody bravoho soldata Shveika*, per. z ches'k. S. Masliaka. Kyiv, 1983: <http://litopys.org.ua/hasek/has.htm>. Perehliano 19.06.2016 r.

Haukhman Mykhailo, “Hrushevs'kiana” Volodymyra Vashchenka: metodolohichni medytatsii”, *Bakhmut's'kyi shliakh*, № 3–4, (Luhans'k, 2013): 97–106.

– “Opublikovanyi simeinyi arkhiv Lokotoshiv: dzhereloznavcha kharakterystyka”, v *Istorychni zapysky: zbirnyk naukovykh prats'*, Vypusk 35 (Luhans'k, 2012): 39–44: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Istz_2012_35_8.pdf. Perehliano 19.06.2016 r.

Holovko Volodymyr, “Istoriia povsiakdennosti: istoriohrafia i mizhdystyplnarni zv'iazky”, v *Narysy povsiakdennoho zhyttia radians'koi Ukrainy v dobu nepu (1921–1928 rr.): kolektyvna monohrafia, vidp. red. S. V. Kul'chyts'kyi*. V 2 ch. Ch. 1. Kyiv, 2009. S. 47–66.

Khahen fon Mark, “Derzhava, natsiia ta natsional'na svidomist': rosiis'ko-ukrains'ki vidnosyny v pershii polovyni XX st.”, per. z anhl., *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal* (1998), № 1: 122–131.

Kis' Oksana, “Zhinocha istoriia iak napriamok istorychnykh doslidzhen': stanovlennia feminists'koi metodolohii”, *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, № 2 (2012): 159–172.

Koliastruk Ol'ha, “Dokumenty osobovoho pokhodzhennia iak dzherela z istorii povsiakdennosti”, *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal* (2008), № 2: 145–153.

– “Teoretyko-metodolohichni aspekty vyvchennia povsiakdennoho zhyttia”, v *Narysy povsiakdennoho zhyttia radians'koi Ukrainy v dobu nepu (1921–1928 rr.):*

kolektyvna monohrafiia, vidp. red. S. V. Kul'chyts'kyi. V 2 ch. Ch. 1 (Kyiv, 2009), 5–46.

Lokotosh Boris, Ocherki istorii Luganska (Lugansk, 1994).

Lokotosh Boris, Zapiski shtabs''-kapitana: Dokumental'naia povest' o pochti zabytoi voine (1914–1918 gg.) (Lugansk, 1996). Kn. 1.

Lokotosh Boris, Zapiski shtabs''-kapitana: Dokumental'naia povest' o pochti zabytoi voine (1914–1918 gg.) (Lugansk, 1996). Kn. 2.

Lor Erik, Russkii natsionalizm i Rossiiskaia imperiia: Kampaniia protiv ''vrazheskikh poddannyykh'' v gody Pervoi mirovoi voiny, per. s angl. V. Makarova (Moskva, 2012).

Markevich Anna, Istoriia uchastka Tsupova (23.07.2012 g.): <http://paralel-media.com.ua/p49687.html>. – Peregliano 19.06.2016 r.

Mirovye voiny XX veka. Kn. 1. Pervaia mirovaia voina: istoricheskii ocherk, otv. red. G. D. Shkundin. (Moskva, 2002).

Paperno Irina, ''Sny terrora (son kak istochnik dlia istorii stalinizma)'', v Novoe literaturnoe obozrenie (2002), № 116 (4): <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/116/p18.html>. Peregliano 19.06.2016 r.

Pasternak Boris, ''K kharakteristike Bloka'', v Ego zhe. Ob iskusstve. ''Okh-rannaia gramota'' i zametki o khudozhestvennom tvorchestve (Moskva, 1990), S. 286–290.

Pasternak Boris, Doktor Zhivago, v Ego zhe, Sobranie sochinenii: v 5 t. (Moskva, 1990), t. III: <http://www.vehi.net/pasternak/>. Peregliano 19.06.2016 r.

Paustovskii Konstantin, Povest' o zhizni, v Ego zhe, Sobranie sochinenii: v 9 t. (Moskva, 1982), t. IV.

Razbombili muzei istorii i kul'tury Luganska (foto): <http://informatormedia/archives/11180>. Peregliano 19.06.2016 r.

Repnikov Aleksandr, ''[Rets. na:] Kolonitskii B. ''Tragicheskaiia erotika'': Obrazy imperatorskoi sem'i v gody Pervoi mirovoi. Moskva, 2010'', Ab Imperio, № 1 (2012): 483–484.

Shikhi Geil, Vozrastnye krizisy. Stupeni lichnostnogo rosta, per. s angl. (Sankt-Peterburg, 1999).

Sholokhov Mikhail, Tikhii Don, v Ego zhe, Sobranie sochinenii: v 8 t. (Moskva, 1956), t. II.

Tolstoi Aleksei, Khozhenie po mukam, v Ego zhe, Sobranie sochinenii: v 10 t. (Moskva, 1959), t. V.

Uspenskii Boris, Poetika kompozitsii (Sankt-Peterburg, 2000).

Vakhshtain Viktor, Delo o povsednevnosti. Sotsiologiia v sudebnykh pretse-dentakh (Moskva–Sankt-Peterburg, 2014).

Vashchenko Volodymyr, Vid samoprezentatsii do metodolohii: psikhobioisto-riohrafichniy prostir istoriopysannia M. Hrushevs'koho (Dnipropetrovs'k, 2007).

– Nevrasteniia: neprochytani istorii (Dekonstruksiia odnogo nadpysu – seans prochytannia avtomonohrafii M. Hrushevs'koho) (Dnipropetrovs'k, 2002).

Zaionchkovskii Andrei, Pervaia mirovaia voina (Sankt-Peterburg, 2002).

Archives

Derzhavnyi arkhiv Luhans'koi oblasti (dali – DALO), F. P–2, Op. 1, Spr. 299 (Spomyny pro revoliutsiinyi rukh u Luhans'ku, 1914–1916 rr.).

DALO, F. P–2, Op. 1, Spr. 307 (Spomyny pro revoliutsiinyi rukh, hromadians'ku viinu, orhanizatsiiu Chervonoi hvardii na Luhanshchyni, 1916–1919 rr.).

DALO, F. P–2 (Istpart), Op. 1, Spr. 127 (Donesennia Katerynoslavs'koho huberns'koho zhandarms'koho upravlinnia pro robitnychy rukh na fabrykakh i zavodakh Slov'ianoserbs'koho povitu, 1916).